Een oud-babylonische wet

in verband met

„de Mozaïsche wet”

DOOR

Dr. J. J. P. VALETON Jr.,
HOOGLEERAAR.

Utrecht,
J. VAN BOEKHOVEN.
1903.

Een oud-babylonische wet

in verband met

„de Mozaïsche wet"

DOOR

DR. J. J. P. VALETON JR.,

HOOGLEERAAR.

UTRECHT,

J. VAN BOEKHOVEN.

1903.

VOORWOORD.

De volgende bladzijden bevatten de voordracht waarmede ik den 3den Juni 1903, als voorzitter van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, de 130ste algemeene vergadering opende.

De afzonderlijke uitgave er van geschiedt op verzoek.

J. J. P. V. Jr.

Utrecht, Juli 1903.

Mijne Heeren!

Het is de gewoonte in het Provinciaal Utrechtsch Genootschap dat hij die de eer heeft de Algemeene Vergadering te presideeren, alvorens die te openen, een korte rede houdt over een onderwerp ontleend aan, of in verband staand met het vak zijner studie. Ik wensch mij daaraan niet te onttrekken, en vraag daarom voor enkele oogenblikken uw aandacht voor eenige beschouwingen over een oud-babylonische wet in verband met de „Mozaïsche Wet".

In de laatste maanden is in dag- en weekbladen, in tijdschrift-artikelen en enkele vlugschriften bij herhaling de aandacht gevestigd op de bij uitstek belangrijke vondst, die in de maanden Dec. 1901/Jan. 1902 door de fransche exploratie-expeditie onder leiding van J. de Morgan in de oude perzische hoofdstad Suza, in Elam of Susiana, oostelijk van den beneden-Tigris, gedaan is. Uit den Akropolis-heuvel aldaar is namelijk in drie stukken, die zich echter gereedelijk aan elkander voegen lieten, te voorschijn gebracht een dioriet-steen, 2.25 M. hoog, en in omvang, van onderen, 1.90 M., van boven, 1.65 M., waarop in spijkerschrift gebeiteld

staat, wat op dezen oogenblik zeer zeker genoemd kan worden de oudste ons bekende wet der wereld. Op den voorkant van den steen is van boven een voorstelling en relief aangebracht, waarop koning Hammurabi staat voor den zonnegod Sjamasj. Deze zit op zijn troon, een viervoudige kroon op het hoofd, in de eene hand een griffel, in de andere een cirkelvormig voorwerp houdende, niet onmogelijk de symbolen van wijsheid en tijd. Dat de bedoeling er van is Hammurabi voor te stellen als van zijn god leering ontvangende, ligt voor de hand. Onder deze voorstelling zijn 16 van links naar rechts te tellen kolommen die ieder 66—77 regels bevatten, gebeiteld, terwijl de achterzijde van den steen op dezelfde wijze nog 28 kolommen met elk 73—103 regels vertoont. Deze bevatten de bovenbedoelde wet, voorzien van proloog en epiloog.

De eerste uitgave van een en ander met bijgevoegde fransche vertaling is van de hand van den franschen assyrioloog Scheil, professeur à l'Ecole pratique des hautes études te Parijs, die aan de expeditie mede deel genomen heeft, en staat in het 4de deel van de Mémoires de la délégation en Perse. Een duitsche vertaling werd gegeven door Dr. H. Winckler; ik gebruikte de tweede uitgave daarvan, 1903.

Eerst een woord over koning Hammurabi zelf. Zijn naam was ons sinds eenigen tijd reeds bekend. Hij moet geleefd hebben omstreeks 2200 (nauwkeuriger laat zijn regeeringstijd zich thans nog niet bepalen) voor Chr., en, hoewel naar zijn eigen opgaven niet van babylonischen maar van arabischen, algemeener kanaänietischen oorsprong, gedurende 55 jaren een der krachtigste heerschers van het oude Babylon zijn geweest. Op grond van wat verschillende inscripties van hem

meedeelen, heeft men hem den „literatuur-koning” van het oude Babel genoemd; onder de talloos vele titels die hij zich zelf op den thans gevonden steen geeft, komt ook voor die van „zon van Babel”, m. a. w. van „roi-soleil”. Door gelukkige oorlogen breidde hij Babels machtgebied uit, terwijl hij door bevordering van de algemeene welvaart, bevestiging van het recht, en verheffing van het sociale leven het rijk ook inwendig tot hoogen bloei komen deed. In het Oude Testament komt hij voor, gelijk vroeger reeds door Schrader in het licht werd gesteld, en thans, voor zoo ver ik weet, door niemand meer in twijfel getrokken wordt, Gen. XIV : 1, onder den naam Amraphel, Ammu-rapaltu, koning van Sinear. Diensvolgens blijkt Abraham zijn tijdgenoot geweest te zijn, terwijl, indien al niet de historische werkelijkheid, dan toch, afgezien van verschillende bijzonderheden, de mogelijkheid, om niet te zeggen de voor de hand liggende waarschijnlijkheid, van het in Gen. XIV verhaalde omtrent een onder leiding van den elamietischen koning door de vorsten van het Oosten tegen de koningen van Kanaän ondernomen veldtocht, door het omtrent Hammurabi bekend gewordene boven allen twijfel verheven is. Niet oneigenaardig is ook, dat in de thans gevonden inscriptie de stad Ur, uit welke, volgens Gen. XI, Abraham naar Kanaän zal zijn vertrokken, voorkomt. Hammurabi betitelt zich zelf als degeen die Ur rijk gemaakt heeft.

Oorspronkelijk moet het wetblok, waarover ik nu spreken wil, gestaan hebben in den zonnetempel van Sippar, den zetel van den Sjamasj-cultus, in noord-Babylonië. Dat hij te Susa aan het licht gekomen is, is een verrassing die zeker door niemand kon worden verwacht. Als degeen die het derwaarts zal hebben gebracht, is met groote waarschijnlijkheid te noemen

de elamietische koning Shutruk-nachunte of zijn zoon Kutir-nachunte in de 12de eeuw voor Chr.. Van beiden is bekend dat zij krijgstochten tegen Babylonië ondernamen, de babylonische steden en bepaald ook Sippar uitplunderden, en gedenkteekenen van oud-babylonische koningen naar Susa medevoerden. Als zulk een door eerstgenoemden vorst buitgemaakt stuk noemt Winckler de eveneens te Susa gevonden overwinningszuil van een nog ouderen koning, Naram-Sin, ongeveer 3000 jaren voor Chr.. Shutruk-nachunte liet ze zoo goed als geheel afbeitelen ten einde er zijn eigen inscriptie, die de overbrenging er van naar Susa vermeldt, voor in de plaats te stellen. Dat een dergelijke behandeling van gedenksteenen niet ongewoon was, is bekend. Ook uit den epiloog op ons wetblok blijkt het. Wij vinden aan het slot daarvan een vreeselijke vervloeking van ieder, hij zij koning of burger of wie anders ook, die het zou durven wagen iets van de woorden van Hammurabi te veranderen, zijn vloek te verachten, zijn gedenkteeken te schenden, zijn naam uit te wisschen en daarvoor zijn eigen in de plaats te stellen, of iets van dit alles door anderen te laten doen. Met niet geringe breedsprakigheid wordt iedere god van het niet kleine pantheon in het bijzonder aangeroepen een dergelijken snoodaard zijn toorn in volle gewicht te doen voelen. Toch heeft het niet verhinderd dat ook dit monument niet ongeschonden gebleven is. Er zijn op de voorzijde vijf kolommen afgebeiteld; een andere inscriptie is daarvoor echter niet in de plaats gekomen. Winckler schrijft de zoo verschillende behandeling van dit en het zoo even genoemde monument aan den geheel verschillenden inhoud van de daarop geplaatste inscriptie toe.

Die van de op ons wetblok aangebrachte is van

wetgevenden aard. Reeds aanstonds moet er groote beteekenis aan toegekend zijn. Hammurabi zelf liet een afschrift van zijn „kostbare woorden" opstellen in den tempel Esagil te Babel, „welks fondamenten vaststaan als hemel en aarde", terwijl ook te Susa nog brokstukken van een tweede exemplaar gevonden zijn. Van nog meer beteekenis is echter, dat reeds vóór jaren in de bibliotheek van den assyrischen koning Assurbanipal, midden van de 7de eeuw voor Chr., brokstukken van een wetscodex zijn aangetroffen, welke men toen niet thuis brengen kon, thans echter blijken te behooren tot den codex Hammurabi. Eveneens zijn er in het Museum te Berlijn enkele fragmenten van uit den nieuw-babylonischen tijd, na 600 voor Chr.. Winckler zegt dat beide afschriften, zoowel dat uit de bibliotheek van Assurbanipal als het nieuw-babylonische, terug gaan op originalen die, niet in de zaak, maar wel in de schrijfwijze, enkele varianten vertoonen, een bewijs dat er verschillende exemplaren van de inscriptie hebben bestaan.

De op ons wetblok gegeven wet wordt door Winckler in 282 artikelen of paragrafen verdeeld. Door het wegbeitelen der vijf regels, waarover ik sprak, is daarin een hiaat ontstaan van naar schatting 35 artikelen, tusschen 65 en 100; eigenaardig is, dat althans iets daarvan uit de fragmenten van Assurbanipal kan worden hersteld. Een eigenlijk systeem geeft zij niet. Dr. J. Jeremias in zijn boekje „Moses und Hammurabi" noemt ze terecht een verzameling van belangrijke gevallen uit het gewoonheidsrecht en de rechtspractijk, in aansluiting aan de stelling van de Savigny, dat het recht van de werkelijkheid van het leven uitgaat. Van de artikelen gelijk Winckler die geeft, beginnen er slechts vijf niet met de woorden: „wanneer iemand

dit of dat doet", of: „wanneer dit of dat plaats heeft". De groote meerderheid betreffen ondersteld gevallen uit het dagelijksch leven, waarvoor dan de straf of belooning, ook wel alleen de rechtsgevolgen worden vastgesteld. Hierdoor is er leven en beweging in; wij krijgen kijkjes op sociale toestanden en verhoudingen, zooals die uit een zoo ver verwijderd verleden nauwelijks te verwachten waren. Als achtergrond er van treedt ons een cultuurtoestand voor oogen van reeds betrekkelijk groote samengesteldheid en hooge ontwikkeling.

Prof. Friedr. Delitzsch heeft in twee geruchtmakende voordrachten, gehouden te Berlijn in 1902 en '03 op den verjaardag van den duitschen keizer, de stelling naar voren gebracht, dat het geheele israëlietische cultuurleven, zooals wij dat uit het O. T. kennen, de godsdienst incluis, berust op, en staat onder den overheerschenden invloed van het oud-babylonische. Bekend is de Babel-Bibel-strijd die daaruit ontstaan is, en waarin de theologische velleïteiten van Guillelmus omnisciens een niet onvermakelijke episode vormen. Over het feit, dat èn in Duitschland èn ten onzent velen gemeend hebben er hun wijsheid over ten beste te moeten geven, zonder daartoe inderdaad bevoegd te zijn, zullen wij ons maar evenmin verwonderen als hierover, dat ook in dezen strijd weer, voor de hoeveelste maal? op bedroevende wijze gebleken is, hoe moeilijk, om niet te zeggen onmogelijk, het voor velen schijnt te zijn „questions de fait" te onderscheiden van „questions de foi". Ik meng mij in dezen strijd niet, maar wijs er alleen op, aan den eenen kant dat er onder de hoofdstellingen van Delitzsch zijn, die, zooals de bewering dat de israëlietische godsnaam Jahwe, gelijk ook de monotheïstische godsidee, op oud-babylonische oorkonden zouden zijn aan te wijzen, tegenspraak

gevonden hebben, niet alleen bij — immers altoos bevooroordeelde — theologen, maar ook bij zijne mede-assyriologen, onder wie althans Jenssen zeker wel zijn evenknie kan worden genoemd; maar dan ook aan den anderen, dat de stroom van ontdekkingen nog lang niet uitgeput is. Nog in de maand April l.l., dus nog slechts zeven weken geleden, hield Delitzsch weder een voordracht, waarin hij, naar de dagbladen ons berichtten, mededeeling deed, nu zonder zich eenigszins te begeven op theologisch gebied, van nieuwe ontdekkingen die, nu in Babylon zelf, door de „deutsche Orient-Geselschaft" gedaan zijn. Dat het onder deze omstandigheden op zijn minst zeer voorbarig is, zoowel van de eene als van de andere zijde, nu reeds vaste conclusiën te willen trekken, behoeft inderdaad geen betoog.

Ook de steen Hammurabi speelt in dezen strijd een niet onbelangrijken rol. Vergelijking er van ligt voor de hand, eensdeels met de verhalen die wij in het boek Genesis over den tijd vóór Mozes vinden, en waarvan het de vraag is in hoeverre zij licht ontvangen van, misschien ook licht werpen op, deze babylonische wet; anderdeels, en dit nog meer rechtstreeks, met wat wij noemen *de mozaïsche wet.*

Over deze laatste uitdrukking moet ik hier een woord zeggen. Wij spreken van *de* mozaïsche wet. Toch kan daarvan zoo, als geheel, niet anders sprake zijn dan òf in abstracto, tegenover *het* evangelie, *de* profetie of iets dergelijks, òf ideëel, zooals wij zeggen dat de wet geëerbiedigd moet worden, dat de wet het bolwerk onzer vrijheden is, enz.. Nemen wij de zaak meer concreet, dan staan wij onmiddellijk voor het onloochenbare feit dat in de Pentateuch, meer populair de vijf

boeken Mozes, een veelheid van wetten is, van grooteren of kleineren omvang, van meer of minder samengesteldheid, nu eens betrekking hebbende op een enkele zaak, dan een geheelen rechtstoestand regelende, uit verschillende tijden, in verschillenden geest, hier op cultisch, daar op sociaal, elders weer op ethisch gebied. Verwarring heeft hier gegeven een geheel bijkomstige zaak. In het Hebreeuwsch bestaat het O. T. uit drie deelen of bundels, waarvan het eerste de Pentateuch, de vijf boeken Mozes, omvat. Tegenover de beide anderen, die de namen dragen van Profeten en Geschriften, draagt dit eerste deel den naam *Wet*. Of dit het geval is a potiori, omdat het, hoewel naar den vorm een historisch geschrift, voor een groot deel van legislatieven inhoud is, dan wel omdat het, als vertaling van het hebreeuwsche woord *thora*, dat een veel ruimeren zin heeft, nu ook in dien ruimeren zin genomen moet worden, op de wijze waarop onder ons in veel kringen de bijbel Gods woord wordt genoemd, doet thans niet ter zake. Zoo veel alleen is zeker, dat, waar in het N. T. bij herhaling gesproken wordt van Wet en Profeten, of ook wel van Mozes en de Profeten, daarbij aan deze beide eerste bundels moet worden gedacht; deze vormen den eigenlijken bijbel der Joden. Met wat *wij* noemen wet, wetten, als historisch verschijnsel, staat deze benaming in niet het minste verband.

Van de verschillende wetten die in de Pentateuch voorkomen, wil ik enkele noemen. In de eerste plaats natuurlijk den Decaloog, of m. a. w. de wet der tien geboden, waarvan echter, merkwaardig genoeg, de naam thora, wet, nooit wordt gebruikt. Dan de Bondswoorden of het Bondsboek, Exod. 34. Het boek der Rechtsinzettingen, Exod. 21—23. Een uit verschillende

specieele wetten samengestelde offerwet, Lev. 1—7. Het deuteronomische wetboek, Deut. 12—26, hoofdzakelijk een uit een bepaald oogpunt gerevideerde uitgave van het boek der Rechtsinzettingen en van andere wetten, thans opgenomen in een paraenetische rede van Mozes. De z. g. Heiligheidswet, die wij hoofdzakelijk vinden in de tweede helft van Leviticus. Verschillende reinigingswetten. Een feestcanon. Eindelijk de z. g. Priesterwet, thans in een historischen vorm, en als zoodanig aan de redactioneele samenvoeging van de Pentateuch ten grondslag gelegd, maar die zelf ook weer uit verschillende bestanddeelen, ook wetten, is samengesteld.

Toch dragen deze allen zonder onderscheid, volkomen te recht, den naam van mozaïsche wetten. Hierbij hebben wij te letten op een eigenaardigheid van het Hebreeuwsch, deze nl., dat in de plaats van een van een eigennaam afgeleid b.v. n.w. een genitiefvorm wordt gebruikt. Voor mozaïsche wet staat dus eigenlijk *wet van Mozes*, waarvan dan, naar de zeer natuurlijke begeerte zich de dingen concreet voor te stellen, geworden is een door Mozes gegeven wet. Gevolg daarvan is dat alle wetten, de jongste zoowel als de oudste, de gewijzigde zoowel als de oorspronkelijke, de novellen zoowel als het originaal voorgesteld worden als door Mozes bij den Sinaï te zijn uitgevaardigd. Een uitzondering op dit laatste maakt alleen de deuteronomische wet, die Mozes om bijzondere redenen een 40tal jaren later in de velden van Moab heet gegeven te hebben. Zelfs wat nog na afsluiting van dit deel van den canon als wet werd aangenomen, werd geacht als mondelinge traditie uit den tijd van Mozes afkomstig te zijn. Spreken *wij* daarentegen van mozaïsche wet, dan doen wij dat in denzelfden zin als waarin wij spreken van

mohammedaansch recht, luthersche liederen, christelijke dogmatiek, woorden die, in het Hebreeuwsch overgebracht, zouden worden: recht van Mohammed, liederen van Luther, dogmatiek van Christus, om dan tot het zelfde misverstand aanleiding te geven. Zij geven te kennen, dat de zaken, waarover gesproken wordt, ontstaan zijn in, behooren tot, den stempel dragen van een zekeren, zich naar dezen of genen noemenden, kring. Niets is dan ook minder juist dan bij het woord Mozaïsme te denken aan een enkele, bepaald de eerste, periode van Israëls geschiedenis. Het is integendeel de samenvattende aanduiding van den geheelen israëlietischen godsdienst als in zijn ontwikkeling door den persoon van Mozes beheerscht. Ik denk aan Deut. XXXIII: 4, oorspronkelijk glosse: Mozes heeft ons thora, wet, gegeven. Alle thoroth, wetten, zijn daarvan de voortzetting. Ook het woord mozaïsch, als uitdrukking van de bij alle verscheidenheid aan al Israëls wetten en wetboeken ten grondslag liggende eenheid, vindt daarin zijn grond. Verre dus van ons te verplaatsen in een enkelen tijd, is zoo de Pentateuch, zooals zij thans voor ons ligt, een boek van eeuwen, afspiegeling, van étape tot étape, van den toestand van Israëls godsdienstige en maatschappelijke ontwikkeling, en dezen telkens voor eenigen tijd weer vast leggende door codificatie op codificatie. Dat daarom toch de dateering der afzonderlijke wetten en wetboeken nog aan groote bezwaren onderhevig is, spreekt van zelf.

Voor een vergelijking met de wet Hammurabi komt uit den aard der zaak de Decaloog niet in aanmerking. Voor dezen wijst Delitzsch in de babylonische literatuur een andere parallel aan. Over deze te spreken ligt thans buiten mijn bestek. Ik kan echter niet

ontkennen, dat zij mij, noch wat vorm noch wat inhoud betreft, met den Decaloog op éene lijn schijnt te staan. Voor ons doel komen vooral in aanmerking het boek der Rechtsinzettingen, Exod. XXI—XXIII, en de deuteronomische wet.

Twee dingen van meer algemeenen, min of meer formeelen aard trekken hier van zelf onze aandacht. Ik wees op de wijze waarop in de wet Hammurabi de afzonderlijke bepalingen worden ingeleid. In de mozaïsche wetten, met name in de oudsten, ik denk bepaald aan het boek der Rechtsinzettingen, geschiedt dit evenzoo. Ook wat wij daar vinden, maakt den indruk ontleend te zijn aan de rechtspractijk; de vorm is volkomen de zelfde: *wanneer dit*, *wanneer dat*. Een eigenaardige toelichting daarvan geeft het verhaal Exod. XVIII. Israël bevindt zich onder leiding van Mozes in de woestijn. Deze ontvangt daar een bezoek van zijn schoonvader Jethro, den priester- en herdersvorst uit Midian. Mozes zit om het volk te richten. Als Jethro hem vraagt wat hij doet, antwoordt hij dat het volk tot hem komt om God te raadplegen. Heeft men iets waarover men in het onzekere is, dan komt men tot hem, en hij maakt den vragers Gods instellingen en zijne thoroth, meerv. van thora, wet, bekend. Op raad van Jethro wordt dit in zoo verre veranderd, dat de gewone kleine zaken door daartoe aangestelde kloeke mannen worden beslist, en alleen de groote en moeilijke tot Mozes gebracht. Deze heeft dan, d. i. dus in die gevallen, waarin de gewone wijsheid te kort schiet, waarin geen precedent is, of hoe men het anders wil noemen, hun bekend te maken, wat zij doen moeten, of, gelijk het eerst heet: hen in te lichten omtrent de inzettingen en de thoroth. Daartoe staat hij voor het volk voor Jahwe en legt dezen de moeilijke zaken zijns volks voor.

Wij staan hier bij wat ik zou willen noemen: de geboorte der wet. Voor zoo ver deze niet eenvoudig is codificatie van costumier recht, zien wij ze voortkomen, groeien, zich ontwikkelen uit de behoeften van het leven. Gevallen doen zich voor, waarin beslissingen, thoroth, dus eigenlijk wetten, noodig zijn; Mozes geeft ze, en uit deze thoroth ontstaat de thora, de wet. In het O. T. is meer van dien aard. Vooral een vergelijking van Deut. XVII : 9—11 en 2 Chron. XIX : 8—11 is hier leerzaam. Op beide plaatsen is sprake van rechtszaken, die voor de gewone rechters te zwaar zijn. Deze moeten worden gebracht volgens Deuteronomium voor de priesters en den rechter (koning) aan de plaats die Jahwe verkiezen zal; volgens Chroniek voor het hooge gerechtshof, dat koning Josaphat te Jeruzalem ingesteld heeft. Maar terwijl in Deuteronomium als zaken, waarover thora, beslissing, wet, wordt gevraagd, genoemd worden: questies van doodslag, rechtsgedingen, en van verwondingen, spreekt Chroniek ook wel eerst van questies van doodslag, maar gaat dan voort met: questies van wet, gebod, inzettingen en rechten. Bij dit laatste kan niet anders gedacht worden dan aan wetsinterpretatie. Het thora-, wet-, *geven* heeft, wat de rechtspraak betreft, voor deze plaats gemaakt. Het verschil laat zich verklaren uit het verschil van tijd. Deuteronomium verplaatst ons in de 7de, Chroniek daarentegen in de 3de eeuw voor onze jaartelling. Het is de tijd, waarin de wet- en schriftgeleerden een afzonderlijken stand in Israël vormen; wetgever en rechter zijn niet meer de zelfde persoon. Voor het oude standpunt wil ik nog noemen Deut. XXIV : 8. In geval van melaatschheid moet men tot de priesters gaan om wet. Ik noem dat, omdat wij in de Pentateuch nog meer dan een van zulke specieele thoroth, wetten, hebben;

ik wijs op Lev. XIV : 2, de wet des melaatschen ten dage zijner reiniging.

Maar er is nog een tweede punt van algemeenen aard, waarop de babylonische en de israëlietische wet elkander, indien al niet dekken, dan toch zeer nabij komen. In de plaatsen die ik aanhaalde, was telkens sprake van het brengen der rechtszaken voor God. Deze, Jahwe, is de eigenlijke gever der wet. Deze overtuiging beheerscht het gansche O. T., en spreekt zich uit in de voorstelling van de Pentateuch, dat de thora als wet, zoowel in haar geheel als wat betreft haar afzonderlijke deelen, door Jahwe gegeven is. In de latere joodsche theologie, die wij ook op enkele plaatsen in het N. T. aantreffen, is dit geworden: door bemiddeling van engelen. Orgaan der godheid in dezen is in Israël niet alleen de priester, maar ook de profeet, gelijk Mozes dan ook bepaald als zoodanig voorgesteld wordt. Vandaar dat ook aan den profeet thora toegekend wordt. Oorspronkelijk behooren beiden bijeen; alleen omdat en in zooverre zij zich in den loop der eeuwen in verschillende richting ontwikkeld hebben, loopt beider thora uiteen. Bij den priester wordt, is, zij *wet*; bij den profeet *prediking*, *vermaning*, *onderwijs*. Dat in onze Statenvertaling met dit onderscheid niet gerekend is, maar thora overal, op een zeer enkele uitzondering na, door *wet* is vertaald, is, vooral ten opzichte van de profeten, de oorzaak geworden van groot misverstand; vooral op de opvatting van hun arbeid en beteekenis heeft het invloed gehad. In ieder geval de gever der wet is God. Ook in de babylonische wet vinden wij, zij het ook in zwakkeren vorm, deze zelfde voorstelling. Hammurabi staat om de wet te ontvangen voor zijn god Sjamasj, en hoe bovenmate hij in proloog en epiloog zich zelf ook prijzen moge

als de wijze en rechtvaardige vorst, de koning der gerechtigheid, die het recht ingang doet vinden, de wetten vaststelt, en daardoor de godheid verblijdt, toch ontbreekt ook de verklaring niet dat het Sjamasj is die hem het recht geschonken heeft. Ik zeg daarmee natuurlijk niet, dat daarom ook intrinsiek de voorstelling omtrent de verhouding van God tot den mensch bij Babyloniërs en Israëlieten de zelfde geweest is. Dr. Jeremias, in zijn reeds genoemd boekje „Moses und Hammurabi", waarschuwt daar opzettelijk tegen, en „ubi duo idem dicunt, non semper est idem", maar toch is, in ieder geval uit formeel oogpunt, de overeenkomst merkwaardig genoeg.

Laat mij thans trachten u een overzicht te geven van de wet Hammurabi. Ik zal daarbij gelegenheid hebben, zonder eenigszins aanspraak te maken op volledigheid, u te wijzen op onderscheiden punten van overeenkomst en verschil met de mozaïsche wetten. Eenige meer algemeene punten komen dan later ter sprake.

In den proloog stelt Hammurabi zich zelf zijn lezers voor als de hooge godvreezende koning, door de goden geroepen om het recht in het land ingang te doen vinden, de boozen te verdelgen en te maken dat de sterke den zwakke geen kwaad doe. In de meest rollende bewoordingen teekent hij zijn eigen voortreffelijkheid. Hij is de gunsteling der godheid, de uitverkoren heerscher der menschen, de door alle goden en godinnen als om strijd gezegende weldoener van staten en steden, degeen die overal den cultus opbloeien doet, de zegevierende vorst. De proloog eindigt met de verklaring dat, toen Marduk (de eigenlijke god van Babylon) hem zond om de menschen te regeeren en het land rechts-

bescherming te verleenen, hij den lieden recht en gerechtigheid in den mond gelegd heeft, en het welzijn zijner onderdanen geschapen.

Dan volgt de wet. Hier is allereerst de rechtspleging aan de orde. Ondersteld wordt dat iemand een ander van tooverij beschuldigt, dat men valsche getuigenis geeft, dat een rechter iemand onrechtvaardig veroordeelt, dat men zich schuldig maakt aan diefstal. Tot dit laatste wordt ook gerekend dat men zonder bevoegde getuigen iets van eens anders zoon of slaaf koopt of in bewaring neemt. Als bevoegde getuigen worden altoos genoemd de bijzitters, zooals Winckler vertaalt; hij voegt er echter als noot bij: eigenlijk de oudsten, voor wie de rechtshandel plaats vindt. Ook in het O. T. worden deze niet zelden genoemd. Vooral wordt hierbij gehandeld over het geval dat het gestolene reeds in bezit is van een derde die zegt het gekocht te hebben; van beide zijden moeten getuigen worden aangevoerd; daarvoor staat zes maanden tijd. Ook kinder- en slavendiefstal wordt genoemd; en in verband daarmee het niet terugbrengen van weggeloopen slaven. Die zich daaraan schuldig maakt, wordt gedood; wie een slaaf of slavin terugbrengt, ontvangt twee sikkelen zilver ter belooning. In Israël daarentegen was, althans naar de deuteronomische wet, H. XXIII : 15v., het terugbrengen van een slaaf aan zijn meester verboden. Verder wordt gehandeld over inbraak en roof, ook van menschen. Worden de roovers niet gevat, dan moet de beroofde voor de godheid een getuigenis afleggen van wat hem ontstolen is; de gemeente, om dit woord uit onzen tijd te gebruiken, en haar hoofd moeten het hem dan vergoeden. Bij roof van menschen moet de gemeente hunnen nabestaanden een bepaalde som uit betalen. Het is heel iets anders,

en toch herinnert hieraan eenigszins de bepaling van Deut. XXI : 1—9, dat, wanneer iemand in het veld is vermoord en de dader is onbekend gebleven, de oudsten der naastbijzijnde stad met bepaalde ceremoniën hun onschuld voor God te betuigen hebben. Eigenaardig doet het aan, een afzonderlijk artikel gewijd te zien aan het geval dat iemand een brand komt helpen blusschen, maar zich daarbij aan diefstal schuldig maakt; hij moet dan in het vuur geworpen worden. Ook wie bij inbraak op heeterdaad wordt betrapt, zal aanstonds worden gedood. In Exod. XXII : 2 heet het, dat wie een op heeterdaad betrapten inbreker doodt, daardoor geen bloedschuld op zich laadt, tenzij het op klaarlichten dag geschiedt.

Een tweede rubriek geldt degenen, bepaald hoofdlieden, die geroepen zijn „op den weg des konings", gelijk het heet, d. w. z. in den oorlog uit te trekken. Wie door het stellen van een plaatsvervanger zich daaraan onttrekt, zal gedood worden; zijn plaatsvervanger komt in het bezit van zijn huis. In Deut. XX worden verschillende gevallen gesteld, waarin men vrij is van dienst; in de wet Hammurabi komen zulke niet voor. Daarentegen wordt nauwkeurig geregeld hoe in geval van krijgsgevangenschap met de achtergelaten bezitting moet worden gehandeld. Ondersteld wordt dat deze hoofdzakelijk koningsleen is; de verplichtingen en rechten ten opzichte daarvan, in onderscheiding van die ten opzichte van het werkelijke eigendom, worden bepaald. Ook hier komt het begrip gemeenschap naar voren in de bepaling dat, indien iemand een hoofdman loskoopt, deze, indien hij daartoe de middelen heeft, de som moet restitueeren; heeft hij ze niet, dan moet de tempel het doen; kan deze het niet, dan het hof; zijn huis en verdere onroerende goederen mogen er niet voor worden aangesproken.

In deze artikelen wordt dikwijls gesproken van veld, huis en tuin. Misschien is dat de reden dat de volgende artikelen gewijd zijn aan gevallen die zich kunnen voordoen, wanneer men een akker aan een ander toevertrouwt, hetzij in huur, hetzij in verband met opgenomen geld. Wij krijgen er den indruk door, dat in oud-Babylonië de landpacht veel beteekenis had. Van de afzonderlijke bepalingen releveer ik de volgende. Brengt een stuk land niets op ten gevolge van verwaarloozing door den huurder, dan is deze toch aansprakelijk voor een opbrengst gelijk staande met die van het aangrenzende stuk. Heeft iemand op zich genomen een stuk land te ontginnen, en doet hij het in drie jaren niet, dan is hij verplicht het het vierde jaar te doen, maar dan het land met schadeloosstelling aan den eigenaar terug te geven. Mislukt de oogst ten gevolge van onweer of overstrooming, dan hangt het dragen van de schade af van het huurcontract. Had de oogst moeten dienen om rente van opgenomen geld te betalen, dan is men dat jaar daarvan vrij gesteld. Van dergelijke bepalingen vinden wij in het O. T. niets. Daarentegen ontbreken bij Hammurabi de bepalingen uit de Heiligheidswet en gedeeltelijk ook Deuteronomium, omtrent het sabbat- en jubeljaar waarin het land braak liggen, en, verkocht of verhuurd, aan den oorspronkelijken eigenaar terug komen moet; en evenzoo die omtrent de lossing, d. w. z. het recht en de verplichting van bloedverwanten het door verarmde familieleden verkochte voor dezen, d. w. z. voor het geslacht, terug te koopen.

Heeft iemand een ander schade berokkend, hetzij door niet behoorlijk voor de waterwerken te zorgen, hetzij door zijn vee op diens land te laten weiden, hetzij door zonder verlof hout van hem te vellen, dan

moet hij hem die met behoorlijke rente vergoeden. Interessant is dat hier verplichte zorg voor den waterstaat ondersteld wordt.

Gevallen den tuinbouw betreffende komen in afzonderlijke artikelen ter sprake. Soortgelijke regelen als bij den landbouw gelden daarbij. Voor de ontginning van een tuin worden vier in plaats van drie jaren gesteld.

Hierop volgt het in den aanvang genoemde hiaat. In de daarop volgende artikelen is de handel aan de orde. Ondersteld wordt dat aan iemand geld gegeven is om daarmee voor een ander zaken te drijven. Verschillende gevallen zoowel van ongeluk als van bedrog kunnen zich daarbij voordoen. In het algemeen wordt veel gehecht aan een verklaring voor God, d. i. aan den eed; maar toch is eisch dat de zaken schriftelijk geregeld zijn; is de tusschenpersoon nalatig geweest, en heeft zich voor het, door hem voor de hem toevertrouwde goederen gestorte geld geen quitantie laten geven, dan kan hij geen rechten laten gelden. Dat in de israëlietische wetten niets dergelijks voorkomt, laat zich verklaren uit het feit dat de handel, zoo buiten- als binnenlandsch, in het babylonische leven een groote, in het israëlietische daarentegen geen plaats inneemt. In den voorexilischen tijd was de handel in Kanaän niet in de handen van den Israëliet, maar van den Phoeniciër of Kanaäniet. Eerst later is dat anders geworden; nog in de jongere israëlietische geschriften worden handelaren eenigszins verachtelijk aangeduid als Kanaänieten. Het in de israëlietische wetten telkens voorkomende verbod van den verarmden broeder rente te nemen, gelijk ook dat van Deuteronomium in het zevende jaar van volksgenooten schulden in te vorderen, hangt daar zeker mee samen. In de babylonische wet is telkens sprake van rente.

In artikel 108—111 komt de herberg ter sprake. Deze wordt ondersteld door een vrouw gehouden te worden. Winckler merkt op dat zij tevens als bordeel te beschouwen is. Wij herinneren ons het verhaal van Joz. II. Israëlietische verspieders nemen te Jericho hun intrek bij een zekere Rachab; in het N. T. wordt deze telkens aangeduid als de „hoer". Merkwaardig is de bepaling dat, vraagt de vrouw voor den door haar geleverden drank meer dan deze waard is, zij in het water moet worden geworpen. Komen in haar huis samenzweerders samen, zonder dat zij ze uitlevert, dan moet zij worden gedood. Den vuurdood moet sterven de gewijde vrouw die een herberg betreedt.

De volgende artikelen gelden misbruik van vertrouwen ten opzichte van gedeponeerd goed, onrechtmatige invordering van schulden, gijzeling, verkoop van vrouw, kinderen of slaven voor schuld, en verdere moeilijkheden die zich ten opzichte van gedeponeerd goed kunnen voordoen. De jaarlijksche huurprijs van een graanpakhuis wordt daarbij bepaald. Verder releveer ik alleen dat maatregelen worden genomen tegen mishandeling van gegijzelden, en dat, als vrouw of kinderen voor schulden verkocht zijn, hun slavernij nooit langer dan drie jaren duren mag. Verkoopt iemand zijn slavin bij wie hij kinderen heeft, dan moet het daarvoor ontvangen geld gebruikt worden om de slavin vrij te koopen. Wat het tweede punt betreft, herinner ik aan de bepaling van Deuteronimium, dat *alle* israëlietische slaven en slavinnen na zes jaren dienst moeten worden vrijgelaten; hun moet dan rijkelijk worden meegegeven van de kudde, den dorschvloer en de wijnpers. Uit een verhaal in Jer. XXXIV blijkt echter dat met deze geheele bepaling schromelijk de hand werd gelicht; of dat in Babylonië beter was, weet ik niet. In de oudere

wet van Exodus is de zaak meer gecompliceerd; de bepaling geldt daar alleen den slaaf, niet de slavin, terwijl ook bij eerstgenoemden onderscheid gemaakt wordt of hij gehuwd slaaf geworden is, of ongehuwd en later in het huwelijk getreden. Voor de slavin hangt de vrijlating niet af van den tijd, maar van de wijze waarop zij behandeld wordt. De beide israëlietische wetten voorzien bovendien in de mogelijkheid dat een slaaf verkiezen zou bij zijn heer te blijven; de babylonische veronderstelt die mogelijkheid niet.

Met artikel 127 beginnen de bepalingen met betrekking tot het huwelijk. Eigenaardig is dat een huwelijk niet geldig is, wanneer het niet bij contract gesloten is. Schrader in zijn *Keilinschriftliche Bibliothek* geeft voorbeelden van dergelijke babylonische huwelijkscontracten. Al is het waar dat ook hier man en vrouw lang niet gelijk staan, toch is volgens de wet Hammurabi de positie der vrouw in geenen deel die, welke wij, naar latere oostersche toestanden te oordeelen, zouden verwacht hebben. Zij heeft een groote mate van vrijheid; heeft haar eigen vermogen; de man kan haar een deel van zijn bezitting vermaken; voor schulden van haar man vóór het huwelijk gemaakt, kan men haar niet aanspreken; voor hare rechten wordt tot op vrij aanzienlijke hoogte gewaakt; een slavin is zij niet; ingeval van scheiding behooren de kinderen haar toe. Verstooting is mogelijk; toch wordt ook daarbij tegen al te groote onbillijkheid gewaakt; zijn er kinderen, dan moet zij in elk geval genoeg mede krijgen om deze te kunnen opvoeden. Veronachtzaming van de zijde van haar man maakt haar vrij. Volgens Exod. XXI : 10 v. geldt dit laatste in Israël ook ten opzichte van een tot vrouw genomen slavin. Is de man krijgsgevangen, dan hangt de vraag of de vrouw tot een anderen man

mag gaan, af van de andere of zij middelen heeft om van te leven of niet. In het laatste geval is het geoorloofd; in het andere niet. Verlaat de man willekeurig zijn land, dan is de vrouw vrij. Polygamie is geoorloofd, wordt echter in de wet Hammurabi alleen ondersteld ingeval van kinderloosheid der eerste vrouw. Deze kan dan haar eigen slavin haren man ten huwelijk geven. Geeft deze hem kinderen, dan mag hij geen andere nemen. In geen geval staat de tweede vrouw met de eerste op dezelfde lijn. Verbeeldt zij zich dat, dan mag zij wel niet worden verkocht, tenzij naar de straks genoemde bepaling het geld voor haar eigen loskoop wordt gebruikt, maar mag tot den rang van gewone slavin worden verlaagd. Dit laatste, art. 146, werpt een eigenaardig licht op een verhaal in Gen. XVI. Abram heeft Hagar, de dienstmaagd van Saraï, tot zich genomen; als deze zwanger geworden is, wordt, zoo staat er, hare meesteres veracht in hare oogen; Saraï beklaagt zich daarover; Abram antwoordt: „zie, uwe dienstmaagd is in uwe macht, doe haar naar dat u goeddunkt", en Saraï vernederde haar. Abram uit Ur afkomstig handelt hier volmaakt naar het babylonische recht. Het zelfde is het geval, wanneer Abram, Gen. XXI : 10 v., weigert aan het verlangen van Saraï te voldoen om Hagar met haar kind weg te zenden; opdat dit niet met Saraï's zoon erve; zie art. 137. Hij doet dit eerst, naar het verhaal, op opzettelijke aanwijzing Gods. Ook de eisch dien Laban volgens Gen. XXXI : 50 aan Jacob stelt, als hij hem zijne beide dochters met hare dienstmaagden ten huwelijk gegeven heeft, geen andere vrouwen bovendien te nemen, is met het zoo even uit de wet Hammurabi aangehaalde in overeenstemming.

Nadat in vorige artikelen gehandeld was over enkele

gevallen van overspel en beschuldiging daarvan, komen nu die van bloedschande ter sprake; de lijst daarvan is korter dan in het O. T..

Ook nog nadat de bruidschat betaald is, kan de verloving worden afgebroken. Van menschenkennis getuigt de bepaling, dat, als dit geschiedt omdat iemand den bruidegom aangeklaagd heeft, het meisje niet met den aanklager huwen mag.

Vervolgens wordt in tal van artikelen het erfrecht behandeld. Allerlei casusposities worden gesteld: als de man sterft; als de vader een der zonen bevoorrecht heeft (als toelichting kan hier dienen het gedrag van Abram ten opzichte van Izak en de zonen van Ketura); als er nog ongehuwde zonen zijn; als er een tweede vrouw genomen wordt; in geval de vader een van zijn zonen verstooten wil; naar gelang hij de zonen van een slavin al dan niet als de zijne heeft erkend; in geval van een huwelijk van een slaaf met een vrije, — de kinderen uit zulk een huwelijk zijn per se vrij —; ten opzichte van ongehuwde dochters. Wat hier allerlei mogelijkheden doet ontstaan, is, dat bij het huwelijk in aanmerking komen: 1^{0}. de bruidschat, eigenlijk de koopsom, die aan den vader van de bruid wordt betaald, maar die toch dikwijls aan deze zelf schijnt ten goede gekomen te zijn, vg. in Gen. XXXI : 15 de klacht van de vrouwen van Jakob: „onze vader heeft ons verkocht, en hij heeft ons geld verteerd"; 2^{0}. de huwelijksgift, die de bruid van haar vader voor haar man meebrengt; en 3^{0}. de z.g. morgengave, die de bruid van haar man ontvangt. Al naar gelang ten opzichte van deze drie zaken gehandeld is, is ook het erfrecht verschillend. Ook verschillende gevallen van adoptie van zonen, met de mogelijkheid of onmogelijkheid daaraan van een van beide kanten een einde te maken, worden

gesteld. Eigenaardig genoeg eindigt deze rubriek met het geval dat een voedster buiten voorkennis der ouders een gestorven kind met een levend verwisselt.

Alleen over de positie der ongehuwde dochters wil ik nog iets zeggen. Deze worden ondersteld zich te hebben overgegeven aan prostitutie, of, in lijnrechte tegenstelling daarmee, zich te hebben gewijd aan den tempel. In geen van beide gevallen mogen zij huwen. Over de prostitutie wordt gesproken als een zeer gewone zaak; ook in de verhalen van Genesis is dit vrij wel het geval. Volgens Hammurabi schijnt zij te hebben kunnen staan, òf in eigen dienst, òf in dienst van den tempel. In het laatste geval heette men *vrouw van Marduk*. In het kanaänietische leven bestaat dit zelfde onderscheid, tusschen de *zona* en de *qedésja*. In den israëlietischen godsdienst, met name in de deuteronomische wet, wordt de prostitutie in dienst der godheid met alle kracht bestreden.

Een volgende reeks artikelen behandelt gevallen van mishandeling en verwonding, waaraan zich onmiddellijk aansluiten gevallen van operatie door geneesheeren. Gelukt de operatie, dan ontvangt de geneesheer een bij de wet bepaald loon, verschillend naar gelang de geopereerde een vrije, vrijgelatene of slaaf is. Mislukt ze, dan wordt de geneesheer gestraft bij een vrije met het verlies van zijn handen, bij een slaaf met vergoeding van de den eigenaar van den slaaf berokkende schade. Ook ten opzichte van den veearts worden soortgelijke bepalingen gegeven. Ook de mogelijkheid dat men iemand onrechtmatig het slavenmerk insnijdt, wordt behandeld.

Hierop volgen gevallen van onsolieden huisbouw; al naar gelang der daardoor veroorzaakte schade wordt de bouwmeester gestraft; wordt door het invallen van een

huis de eigenaar zelf gedood, dan moet de bouwmeester het met zijn leven betalen. Soortgelijke bepalingen gelden ook ten opzichte van schepen, die later blijken onzeewaardig te zijn; maar daar allerlei verschillende contracten tusschen reeder en schipper ondersteld worden, zijn hier de bepalingen veel gecompliceerder. Ook in het geval van aanvaring wordt voorzien. Eigenaardig is dat bouwmeester en scheepstimmerman al naar den omvang van het door hen gebouwde huis of schip een bij de wet bepaald „geschenk" ontvangen. De geneesheer daarentegen ontvangt voor de door hem verrichte operatie „loon", even als een daglooner.

In een volgende rubriek worden behandeld de gevallen die zich kunnen voordoen, wanneer iemand een beest voor den veldarbeid gehuurd heeft en dit, hetzij door, hetzij buiten toedoen van den huurder, iets overkomt; of het geval dat iemands beest woest wordt en onheil aanricht, of dat iemand arbeiders huurt en deze zich op de een of andere wijze aan oneerlijkheid schuldig maken, of dat, weder hetzij door of buiten toedoen van den arbeider, het hem toevertrouwde vee schade lijdt. Van vele dezer gevallen komen in de mozaïsche wetten van Exodus en Deuteronomium parallelen voor. Vooral merkwaardig echter is het licht dat er door valt op meer dan ééne bijzonderheid in de verhalen van Genesis over Jakobs verblijf bij Laban in Mesopotamie. Er zijn er onder, die als commentaar zouden kunnen dienst doen op bepalingen van deze babylonische wet.

In deze wordt nu nog in de volgende artikelen de huurprijs bepaald voor een os, een ezel, een kar en een arbeider; en evenzoo — bij de wet (wij zijn ruim 2000 jaren voor het begin onzer jaartelling) — het dagloon van een gehuurden handwerker, en wel afzonderlijk

voor den pottebakker, den kleermaker, den timmerman, den touwslager, den metselaar en nog een vijftal andere bedrijven, waarvan Winckler niet durft constateeren wat er onder bedoeld is. Ook de huurprijs van schepen wordt uitvoerig bepaald; en eindelijk de mogelijkheid ondersteld dat men bij het koopen van een slaaf of slavin bedrogen is uitgekomen. In den regel wordt dan de verkooper aansprakelijk gesteld. De laatste bepaling is, dat in geval van dienstweigering, wanneer een slaaf tot zijn heer zegt „gij zijt mijn heer niet", hem het oor afgehouwen zal worden.

Ik sta aan het eind van mijn overzicht, en wil nu nog enkele opmerkingen maken. In den epiloog zegt Hammurabi: „(Dit zijn de) rechtsbepalingen welke Hammurabi, de wijze koning, heeft vastgesteld, het land een rechtvaardige wet en vrome instellingen leerende. Hammurabi de beschermende koning ben ik. Aan de menschen die Bel mij geschonken heeft, en over wie Marduk mij de regeering gaf, onttrok ik mij niet; ik was niet nalatig; een woonstede des vredes verschafte ik hun. Steile engten sloot ik; licht liet ik over hen stralen. Met het machtige wapen dat Zamama en Istar mij verleend hebben, met den scherpen blik welken Ea mij bereidde, met de wijsheid die Marduk mij gaf, heb ik de vijanden boven en beneden (d. w. z. in noord en zuid) uitgeroeid, de aarde onderworpen, den lande welvaart bezorgd, de inwoners in veiligheid doen wonen, geen onruststokers geduld. De groote goden hebben mij geroepen; ik ben de heilaanbrengende herder, wiens staf recht is, de goede schaduw die over het land is uitgebreid; aan mijn borst koester ik de bewoners van het land Sumer en Akkad; onder mijn bescherming heb ik ze in vrede laten uitrusten; in mijn wijsheid ze

geborgen. Opdat de sterke den zwakke niet schade, om weezen en weduwen te beveiligen, heb ik in Babylon, de stad van Anu en Bel, hun hoofd verheven; in Esagil, den tempel welks fondamenten vaststaan als hemel en aarde, heb ik om het land recht te spreken, in strijdvragen een beslissing te geven, en wonden te heelen, mijne kostbare woorden op mijn gedenksteen geschreven, opgericht voor mijn beeld als van den koning der gerechtigheid. De koning die onder de stedenvorsten uitmunt, ben ik. Mijne woorden zijn wel overlegd, mijn wijsheid heeft haarsgelijke niet. Op bevel van Sjamasj, den grooten rechter van hemel en aarde, zal de gerechtigheid in het land opgaan; naar het gebod van Marduk, mijn heer, zal geen verwoesting mijn gedenkteeken treffen. In Esagil dat ik liefheb, zal mijn naam voor eeuwig genoemd worden; de onderdrukte die een rechtszaak heeft, zal voor mijn beeldtenis als van den koning der gerechtigheid komen, de inscriptie lezen, mijne kostbare woorden vernemen; de inscriptie zal hem zijn zaak toonen, zijn recht zal hij vinden, zijn hart zal vroolijk worden, zoodat hij zegt: Hammurabi is een heerscher die als een vader voor zijn onderdanen is, het woord van Marduk heeft hij doen eerbiedigen, de zege voor Marduk boven en beneden verworven, het hart van Marduk, zijn heer, verblijd, en welvaart voor zijn onderdanen voor eeuwig geschapen, en het land in behoorlijken toestand gebracht"; enz..

Dit alles is vorstelijke grootspraak, een superlatief der superlatieven. Toch laat zich in de wet die wij bespreken, het streven niet miskennen recht en gerechtigheid in het land te doen heerschen, aan den willekeur paal en perk te stellen en den zwakkere tegen den sterkere te beschermen. Ik wijs nog eens op de uitvoerige bepalingen omtrent de loon- en huurprijzen. — bij

de eersten wordt zelfs onderscheid gemaakt tusschen de zomer- en wintermaanden —, op de waarde die er aan het contract en aan het stellen van bevoegde getuigen gehecht wordt, op de regeling van verschillende sociale verhoudingen, op den eisch dat de beklaagden van schuld zullen worden overtuigd. In dit opzicht doet de babylonische wet zeker voor geen der mozaïsche onder. Dat daarbij niet gerekend mag worden naar onze begrippen van moraliteit en humaniteit, spreekt van zelf. Iedere tijd moet naar eigen maatstaf beoordeeld worden. Ik denk hier aan de straks besproken positie der ongehuwde vrouwen, aan de barbaarsche straffen die hier en daar worden voorgeschreven, gelijk in het algemeen aan de slavernij en de polygamie. Ook met Israëls wetten is dat het geval, al is het waar dat daar een meer ethische Godskennis een hooger begrip van zedelijkheid ten gevolge heeft. Alles wat behoort tot het gebied der sexueele zinnelijkheid, wordt er met nadruk uit het heiligdom geweerd. Voor het overige kan wat superioriteit in het stellen van humane regels betreft, voor en tegen worden gepleit. Uit de babylonische wet noem ik de volgende bepalingen: wanneer iemand een zieke vrouw heeft, en hij is van plan een andere te nemen, mag hij toch de eerste niet wegzenden, maar is verplicht haar levenslang te onderhouden; wil zij liever naar het huis harer ouders terugkeeren, dan moet hij haar de huwelijksgift teruggeven. — Wanneer een weduwe die kinderen heeft, een tweede huwelijk wil aangaan, mag dit niet geschieden zonder voorkennis van den rechter; een oorkonde van de nalatenschap van den eersten man moet worden opgemaakt; daaruit moeten de kinderen worden opgevoed; het roerende goed mag niet verkocht worden; koopt iemand er iets van, dan is de koop toch ongeldig;

zonder restitutie van den koopprijs moet het worden teruggegeven. — Wanneer na den dood van den vader de broeders weigeren een ongehuwde zuster die zich aan prostitutie heeft overgegeven, te onderhouden, wordt het deel dat haar toekomt, aan een derde toevertrouwd, die dit voor haar administreert. Op zich zelf beteekenen dergelijke bepalingen natuurlijk nog zeer weinig; toch spreekt er een geest uit, dien wij in oude oostersche wetten niet zouden hebben verwacht. In de israëlietische wetten zijn andere dergelijke bepalingen aan te wijzen.

Daarentegen ontbreekt in de babylonische wet een uitgesproken barmhartigheidsbeginsel. In de mozaïsche wetten, met name in de deuteronomische, vinden wij dit wel. Twee jaren achtereen moeten de tienden van de opbrengst van het land in vroolijke maaltijden aan het heiligdom worden verteerd; het derde jaar daarentegen zijn zij voor den wees, de weduwe, den vreemdeling en den Leviet; verplichte bedeeling dus. Bij den oogst mag de bij ongeluk op den akker achtergebleven garve niet worden opgehaald; zij is voor de zoo even genoemde armen. Ook bij den vruchtenoogst geldt hetzelfde; de na den eersten pluk aan de boomen gebleven olijven zijn weder voor hen. In het algemeen geldt het beginsel. Deut. XV: 7—9, „wanneer onder u een uwer broederen arm is, dan zult gij uwe hand voor hem niet sluiten, maar ze wijd opendoen, en hem gewillig leenen om in zijne behoeften te voorzien; neem u in acht dat in uw hart geen nietswaardige overlegging zij, aldus: „het zevende jaar, — waarin de schulden niet mogen worden ingevorderd, — is nabij", en gij het uwen armen broeder misgunt en hem niets geeft". Eigenaardig is de ook in de wet telkens naar voren gebrachte motiveering van dit beginsel: men is als volk zelf in slavernij

en ellende geweest; men kan en moet derhalve medegevoel hebben met degenen die in nood zijn; Israëls godsdienst is in meer dan één opzicht verlossingsgodsdienst; Jahwe heeft een hart voor de kleinen, de geringen, de hulpbehoevenden, de weerloozen, en hij verlangt dat ook van zijn volk. Ook over de dieren strekt zich dit uit: „men zal den dorschenden os niet muilbanden", zoo heet het Deut. XXV: 4.

Daarnaast doet vreemd aan in de zelfde wet groot onderscheid te zien gemaakt in de behandeling van den volksgenoot en van den vreemdeling, nu in den zin van buitenlander. Wat jegens den eerste verboden is, is het daarom nog niet jegens den laatste: zoo het nemen van rente, en het verkoopen van een rund dat zijn natuurlijken dood is gestorven, of op het veld door een wild beest verscheurd. Van dergelijke onderscheidingen vinden wij in de babylonische wet niets. Dit verschil laat zich gereedelijk verklaren uit het verschillend karakter der beide volken: Israël een kleine natie, met name door zijn godsdienst zich bij toeneming voelende geplaatst tegenover, en in strijd met de omliggende volken, en zich dientengevolge er op toeleggende zijn eigen karakter te vindiceeren; en Babel, het groote rijk, samengesteld uit zeer verschillende staten en volken, deze willende vereenigen onder één scepter, er met altoos meer bewustheid naar strevende te zijn een wereldrijk. Nationalisme en universalisme staan hier tegenover elkaar.

Ik merkte reeds op, dat in de babylonische wet met den handel gerekend wordt, in de israëlietische niet. Ook van de scheepvaart kan dit worden gezegd. Er is echter nog iets anders, waardoor eerstgenoemde een achtergrond van meer georganiseerd recht laat zien dan laatstgenoemde. In de mozaïsche wetten geldt bij

de rechtspleging het beginsel, oog om oog en tand om tand. In het oude boek der Rechtsinzettingen, evenals in de latere z.g. Heiligheidswet, vinden wij een heele reeks synoniemen daarvoor, terwijl in verscheiden gevallen de toepassing er van uitdrukkelijk voorgeschreven wordt. Toch is daarnaast ook de bloedwraak in eere. Niet alleen komen tot diep in den koningstijd daarvan sporen voor, maar ook in de wetten wordt zij ondersteld, en zelfs tot op zekere hoogte gereglementeerd, b.v. door de aanwijzing eerst van het heiligdom, later, sinds den deuteronomischen tijd, van bepaalde vrijsteden, als plaatsen waar men voor den bloedwreker beveiligd was. In de babylonische wet hiervan niets. De geheele rechtspleging is er in handen van den staat. De eigenrechting, niet alleen in den vorm van het onbeperkte vuistrecht, maar ook in dien van de bloedwraak, bestaat er niet meer. Slechts twee gevallen herinneren er aan: wanneer iemand op heeterdaad wordt betrapt hetzij bij inbraak, hetzij bij diefstal in geval van brand. Wij hebben hier echter meer noodweer dan bloedwraak.

Ook de wijze van rechtpleging is in de wet Hammurabi meer ontwikkeld dan zelfs in de deuteronomische. Evenals daar geldt er het zoo even genoemde beginsel: oog om oog en tand om tand, dat er zelfs nog veel sterker doorgevoerd wordt. Valt b.v. een huis in, en wordt of de eigenaar zelf, of zijn zoon, of zijn slaaf er door gedood, dan moet ook respectievelijk de bouwmeester of zijn zoon het met het leven ontgelden, en voor den slaaf een andere slaaf worden terug gegeven. Dit voorbeeld is sprekend; het kan met tal van anderen vermeerderd worden. Hierbij is ontwikkeling naar twee zijden duidelijk, eensdeels naar die van wat ik noemen wil: de symbolische straf, anderdeels naar die van de

boete. Met de eerste bedoel ik de zeker in ons oog niet weinig barbaarsche bepaling, dat een misdadiger gestraft moet worden aan dat lichaamsdeel, waarmee hij het kwaad heeft bedreven; zoo wordt den zoon die den vader slaat, de hand afgehouwen, en den adoptiefzoon die zijn pleegouders beleedigt, oog of tong uitgerukt; aan de voedster die een dood kind met een levend verwisselt, wordt de borst afgesneden; den operateur die ongelukkig is geweest met zijn mes, de hand; den dienstweigerenden slaaf het oor, enz.. Dat wij hier ontwikkeling hebben van het oog om oog en tand om tand, schijnt mij niet twijfelachtig. Dit zelfde is het geval met de boete-straf. Deze is ontstaan uit de in tal van gevallen geëischte schadeloosstelling, tot een bedrag van 5, 6, 10, 12, zelfs 30 maal de waarde. Kan deze niet worden betaald, dan komt althans in verscheiden gevallen, subsidiair, de doodstraf. Ook waar van eigenlijke schadeloosstelling geen sprake kan zijn, wordt niet zelden een geldstraf, d. i. boete geëischt. Mij trof in de bepalingen dienaangaande het minutieuse der babylonische wet. Ook in de mozaïsche wetten komt èn de symbolische, èn de boete-straf voor, lang echter niet in die mate. Bij de bepaling der boete, gelijk in het algemeen van de straf, wordt gerekend, behalve met den aard van het misdrijf, — diefstal wordt zeer zwaar gestraft, — met den persoon tegen wien het gepleegd is. Zoo moet een rund, schaap, ezel, zwijn of schip, — zonderlinge combinatie — wanneer het eigendom is van tempel of hof, 30 maal vergoed worden; behoorde het aan een vrijgelatene, dan slechts 10 maal. Als straffen worden verder genoemd: een enkele maal openbare geeseling, ook in Israël, althans in den deuteronomischen tijd, niet onbekend; in Babylonië was het aantal slagen volgens deze wet 60,

in Israël hoogstens 39; verbanning uit huis en hof; verder vooral de doodstraf. In de meeste gevallen noemt de wet Hammurabi de wijze waarop deze voltrokken moet worden, niet. Een enkele maal heet het dat de schuldige moet worden verbrand; een enkele maal verdronken; één maal gespietst, althans naar de vertaling van Winckler, anderen hebben: opgehangen. Deze laatste straf geldt alleen voor de vrouw die haar man heeft vermoord ten einde met een ander te kunnen huwen.

Ik kan niet bij alles stilstaan wat der vermelding waard zou zijn. Nog op één punt wil ik wijzen. Het groote onderscheid tusschen de wet Hammurabi en de mozaïsche wetten ligt in de verschillende verhouding waarin zij staan tot den godsdienst. Bepalingen die, hetzij positief hetzij negatief, betrekking hebben op wat ik noemen wil: de *materie* van godsdienst en eeredienst, vinden wij in de wet Hammurabi niet. Dat valsche betichting van tooverij als laster, derhalve tooverij als misdaad beschouwd wordt; dat geen gewijde vrouw een herberg, in casu bordeel, binnentreden mag; dat tempelroof zwaarder gestraft wordt dan andere diefstal, kan natuurlijk niet als zoodanig worden aangemerkt. In dit opzicht is er een hemelsbreed verschil tusschen deze wet en het geheel der mozaïsche wetten. Deze vergelijking is echter onjuist. Ook tusschen de mozaïsche wetten onderling bestaat in dit opzicht verschil. Van den Decaloog spreek ik niet. Het boek der Rechtsinzettingen staat in dit opzicht niet zoo heel ver van de wet Hammurabi af. Wat daarin van godsdienstmaterie gevonden wordt, bepaalt zich tot enkele bepalingen over de eerstelingen en eerstgeborenen die God toekomen, over den sabbat en de drie hoofd-

feesten, waarop men niet met ledige handen in het heiligdom komen mag, en over de wijze waarop het offer moet worden gebracht. Zelfs is het de vraag of althans de beide laatste bepalingen te dezer plaatse niet gevolg zijn van redactioneele samenvoeging van het Bondsboek en het boek der Rechtsinzettingen. Deuteronomium geeft in dit opzicht meer. Een zijner characteristica is het streven door wettelijke bepalingen het israëlietische leven, als uitsluitend jahwistisch, af te sluiten tegen het insluipen van kanaänietische, wil men: heidensche, in ieder geval niet-israëlietische gebruiken. Het terrein van godsdienst en eeredienst kon daarbij niet onbesproken blijven.

Lev. I—VII is niet anders dan een bundeltje offerwetten. En om nu alleen nog de Priesterwet te noemen, deze dankt haar naam aan het onloochenbare feit, dat zij voor verre het grootste deel betrekking heeft op het heiligdom, priesters en levieten, den eeredienst en alles wat daarmee in verband staat. De mogelijkheid is dus verre van uitgesloten, dat zoo ook naast den codex Hammurabi in Babel andere meer cultische wetten zullen hebben bestaan.

Er is echter iets anders. In zooverre treedt ook in de wet Hammurabi de godsdienst als iets reëels op, dat eensdeels, althans in twee gevallen: aanklacht van tooverij en aanklacht van overspel, een godsoordeel gevraagd wordt; — de beschuldigde moet in het water springen; verdrinkt hij niet, dan wordt hij, anders dan in de Middeneeuwen, geacht onschuldig te zijn; ook in Num. V is in een soortgelijk geval van een, trouwens geheel ander, godsoordeel sprake; — anderdeels, evenals bij Israël, bij gebrek aan bewijs de eed als bewijsmiddel aangemerkt wordt. Het sterkste voorbeeld van dit laatste geeft art. 126; wanneer iemand zegt dat hem

iets ontstolen is en, zij het ook leugenachtig, een eed doet voor God omtrent de geleden schade, dan moet deze hem vergoed worden.

Hierbij blijft het echter. Van hoeveel goden en godinnen er vooral in den proloog ook sprake moge zijn, — ik tel er in het geheel 17, — en hoezeer Hammurabi ook zegt het door hem vastgestelde recht van Sjamasj geleerd te hebben, een godsdienstig karakter draagt zijn wet niet. Nergens blijkt dat overtreding er van beschouwd wordt als ongehoorzaamheid jegens God, d. w. z. als zonde. En de bewering dat zij van de godheid afkomstig is, maakt den indruk meer te moeten dienen om de hooge voortreffelijkheid er van in het licht te stellen, dan om er inderdaad sanctie aan te verleenen. Van een handhaving er van door God, een opkomen voor de vervulling er van door dezen, is nergens sprake. In de mozaïsche wetten, waar men die ook aanvat, is dit anders. Ik noemde een enkele maal de Heiligheidswet. Deze naam is er aan gegeven, omdat als het groote motief er van op den voorgrond treedt de stelling: „gij zult heilig zijn, want ik, uw God, ben heilig". Wat dan volgt, zijn voor het grootste gedeelte bepalingen van den zelfden aard als die wij nu bespraken, maar als refrein keert telkens terug dat ééne dat er kracht en sanctie aan geeft: „want ik ben Jahwe uw God", of korter: „want ik ben Jahwe". Ook de andere mozaïsche wetten worden, al is het in minder scherpe formuleering, door die zelfde gedachte beheerscht. Aan den aanvang er van in meer dan één zin, staat het eerste woord van den Decaloog: „ik ben Jahwe uw God, die u uit Egypte, uit het diensthuis, uitgeleid heb", daarom enz..

Hierin ligt het groote verschil tusschen de wet Hammurabi en de israëlietische wetten. Dit valt vooral in

het oog, wanneer wij letten op de omgeving waarin deze laatsten thans zijn geplaatst. Ook zij hebben epilogen, maar hoe gansch anders dan die van de babylonische wet. Ik denk aan dien van de Heiligheidswet, aan dien van Deuteronomium, maar ook aan dien van het boek der Rechtsinzettingen en van het Bondsboek. In dezen komt altoos ter sprake de verhouding tot God. Zegen en vloek, leven en dood worden er in tegenover elkander geplaatst, beiden als door God te schenken, maar ook als afhankelijk van de al- of niet-vervulling der wet. Ook waar niet gesproken wordt van dingen die betrekking hebben op cultus of godsvoorstellingen of godsdienstige overtuigingen, zijn wij er op godsdienstigen bodem; en waar dit wel het geval is, zijn wij het daarom niet meer. Niets is minder israëlietisch dan scheiding te maken tusschen de verschillende terreinen, en dan den godsdienst te beschouwen als een terrein op zich zelf. Jahwe is Israëls God, maar hij is ook Israëls koning, Israëls veldheer, Israëls rechter, Israëls wetgever. Gehoorzaamheid aan den minsten der eenmaal gestelde eischen op sociaal of politiek of huiselijk of persoonlijk gebied is evenzeer eisch van godsdienst als mede te doen aan den cultus, of den sabbat te houden, of geen andere goden te hebben, of iets dergelijks. Wat in Israël wordt opgenomen, wordt opgenomen in het milieu van den godsdienst, wordt gebracht op godsdienstigen bodem, wordt gesteld in den dienst van Jahwe. Wat niet jahwistisch, d. i. niet godsdienstig, is, kan op den duur niet israëlietisch blijven. De dienst van Jahwe is het cachet dat Israël zet op de dingen, en op de toestanden, en op de gewoonten, die het, van waar ook, aanvaardt. Israël is het volk van den godsdienst, Babylonië dat der cultuur.

Wat dit laatste betreft, ieder jaar brengt het meer aan het licht. Uit de puinhoopen van Oud-Babylon en wat daarmee samenhangt, is een wereld voor ons opgegaan, waarvan wij voor enkele tientallen jaren nog niet het minste denkbeeld hadden, en waarvan de lijnen zich nu al scherper en scherper voor ons beginnen af te teekenen. Voor zoo ver wij thans kunnen nagaan, staan wij daar bij de bakermat der beschaving. Wie zal zeggen, wat er in dat opzicht nog voor den dag komen kan? In dat opzicht leven wij meer dan ooit in den tijd der verrassingen. De aarde geeft hare dooden terug. Ik kan absoluut niet inzien welk belang het uit godsdienstig oogpunt kan hebben, hieraan iets te beknibbelen en niet met vreugde te willen aanvaarden de lijnen die voeren van het Babel der 20ste eeuw vóór, tot het Europa der 20ste eeuw na Chr.. Aan de beteekenis van Israël, zooals ook de Christentheoloog die zoo gaarne hoog houdt, omdat hij ze vervuld ziet in het Christendom, wordt daarmee in geen enkel opzicht iets te kort gedaan, evenmin als aan die van het oude Egypte, of van Griekenland, of van Rome, of van de Germanen, of van welk ander volk ook. Ook al mocht waar blijken te zijn, wat nu nog tegenover Delitzsch door assyriologen van niet minder beteekenis ontkend wordt, dat ook de godsnaam van Israël op babylonische inscripties gevonden wordt, of dat van verhalen en voorstellingen die ons uit den bijbel vertrouwd zijn, de grondstof uit Babel afkomstig is, of dat cultusgebruiken en zeden, die wij tot nu toe alleen als israëlietisch kenden, vandaar zijn overgewaaid, wat doet het er toe? Laat het marmer gehouwen zijn uit welken berg men wil, niet daaraan maar aan den geest van een Phidias en anderen danken wij de hoogste producten der kunst. Niet het metaal alleen waar*uit*

het, maar meer nog de stempel die er *op*geslagen is, bepaalt de waarde van een muntstuk. Van de zelfde materialen bouwt men kerken en theaters, magazijnen en scholen, en de zelfde materie wordt gebruikt voor werken des vredes en voor instrumenten des oorlogs. Voor wie in het godsdienstig leven *het* leven ziet, blijft Israël zijn groote beteekenis houden naast Babel, onder Babel, boven Babel. Het water door de filtreermachine heengegaan, is het zelfde water en toch een ander. Ook op het gebied van den geest geldt iets dergelijks. In den Babel-Bibel strijd is daaraan van beide zijden lang niet altoos genoeg gedacht. Niet het *wat* alleen van de dingen beslist, maar ook, niet minder, het *hoe*.

Ik kan op dit alles thans niet verder ingaan. Israëls beteekenis te schetsen, — ik trachtte het meermalen elders te doen, — is niet van deze plaats en dit uur. Ik heb gesproken over lang vervlogen tijden, over dingen die voorbij gegaan zijn. Toch dit laatste niet geheel. De wet Hammurabi heeft, zoo niet rechtstreeks, dan toch in ieder geval zijdelings, invloed gehad op de mozaïsche wetten. De mozaïsche wetten, opgenomen in de Heilige Schriften van Israël, zijn een deel geworden van onzen bijbel. Mede onder den zeer overwegenden invloed daarvan is het canonieke recht geboren geworden. En al is dit ten onzent niet meer van kracht, men kan, tot welke partij men behoort, de erkenning niet meer ontgaan dat ook nu nog, èn wat beginselen èn wat tal van bijzonderheden aangaat, de bijbel, het O. T., de daarin vervatte wet een ontzaglijke macht op de volksovertuiging oefent. Er is continuïteit; er is eenheid bij alle verschil.

Ik kom tot het heden terug; en na u bedankt te hebben voor uwe welwillende aandacht, verklaar ik de 130ste algemeene vergadering van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen *geopend*.

Ik heb gezegd.